

Вторгнення Росії в Україну та новітня історія білоруської державності

Павло Троян

Міністерство закордонних справ України, <https://mfa.gov.ua/en>

Анотація: У статті розглядається еволюція білоруської державності, особливо її перехід від незалежності 1991 року до все більш авторитарного режиму президента Олександра Лукашенка. Уважно розглянуті складні відносини Лукашенка з президентом Росії Володимиром Путіним, а також неодноразові порушення та зміни їхнього «політичного контракту». Аналіз охоплює хитання Білорусі між інтеграцією з Росією та спробами взаємодії із Заходом, особливо в період м'якої білорусізації у 2014-2020 роках у відповідь на побоювання російської анексії. Поворотним моментом стали президентські вибори 2020 року: масові протести проти заявленої перемоги Лукашенка призвели до жорстоких репресій та ерозії суверенітету Білорусі. У статті стверджується, що підтримка Білоруссю російського вторгнення до України у 2022 році означає подальше ослаблення її самостійності. Підтримано стратегічний підхід Заходу – підтримка білоруської опозиції, допомога незалежним ЗМІ та використання слабкості Росії для відновлення й збереження білоруської демократії та незалежності. Автор вважає, що всебічно підтримуючи Україну та зайнявши активну позицію щодо Білорусі, Захід може протидіяти впливу Кремля та не допустити повного поглинання Білорусі Росією.

Ключові слова: білоруська державність, Олександр Лукашенко, білорусько-російські відносини, суверенітет Білорусі, протести в Білорусі 2020 року, м'яка білорусізація, санкції Заходу стосовно Білорусі, російсько-українська війна.

Вступ

Білорусь – країна у Східній Європі, яка могла б відігравати важливу роль у забезпеченні європейської стабільності та безпеки. Проте з лютого 2022

року вона активно підтримує Москву у російсько-українській війні. Лише чотири роки тому тодішній міністр закордонних справ Білорусі Володимир Макей тиснув руки своїм європейським колегам під час візитів до столиць ЄС^{1,2}. У той час білоруські державні ЗМІ та президент Олександр Лукашенко позиціонували свою країну як осередок європейської безпеки³ та острівцею миру й стабільності у Європі⁴.

Після підписання у 2014 році Мінських угод, які призупинили війну в Україні, білоруський президент опинився у вигідній позиції. Він ефективно використав знаходження переговорної платформи на території Білорусі для просування інтересів Білорусі. У 2014-2020 роках влада Білорусі активно просувала необхідність розрядки і пропонувала укласти так званий пакт «Гельсінкі-2»⁵. Тоді Білорусь навіть намагалася позиціонувати себе як нейтральна країна, рівновіддалена від Москви та Брюсселя. Нейтралітет офіційно декларувався в Конституції Білорусі з її прийняття у 1994 році і до 2021 року, коли положення про нейтралітет виключили з цього цілісного документа. Це парадокс, з огляду на те, що Білорусь входить до очолюваної Росією військової організації ОДКБ з 1992 року та до Союзної держави Росії та Білорусії з 1999 року.

Все докорінно змінилося 9 серпня 2020 року. Того дня у Білорусі спалахнули масові протести після президентських виборів, результати яких не були визнані Заходом та значною частиною білоруського суспільства. Щоб зберегти владу, Лукашенко вдався до найжорстокіших репресій в історії незалежної Білорусі, кинувши за ґрати десятки тисяч людей; за деякими даними, щонайменше 15 протестувальників загинули⁶. З огляду на явні свідчення фальсифікації виборів та насильства режиму проти громадянського суспільства, у ЄС, США та інших західних країн не було іншого вибору, як призупинити контакти з владою Білорусі. Сусідня Україна зробила те

¹ “Federica Mogherini met with the Foreign Minister of Belarus Vladimir Makei,” *European Union External Action*, May 31, 2018, https://www.eeas.europa.eu/node/45658_en.

² “Аб візіце ў г.Вену (Аўстрыя) Міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь У.Макея”, Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, 25 лістапада 2014 г., https://mfa.gov.by/be/press/news_mfa/fe8ebe0aa0c4744b.html.

³ “Meeting with High-Ranking Officials of OSCE Parliamentary Assembly,” *President of the Republic of Belarus*, July 5, 2017, <https://president.gov.by/en/events/meeting-with-high-ranking-officials-of-osce-parliamentary-assembly-16621>.

⁴ “Belarus Described as Regional Security Donor,” *Belarusian State Information Agency (BELTA)*, October 6, 2017, <https://eng.belta.by/politics/view/belarus-described-as-regional-security-donor-105657-2017>.

⁵ “Makei: Belarus’ Helsinki-2 Initiative Seeks to Boost Global Security,” *Belarusian State Information Agency (BELTA)*, May 23, 2018, <https://eng.belta.by/politics/view/makei-belarus-helsinki-2-initiative-seeks-to-boost-global-security-111959-2018>.

⁶ “At Least 15: Deaths Linked to Post-Election Protests in Belarus,” *Belsat*, May 27, 2021, <https://belsat.eu/en/news/27-05-2021-at-least-15-deaths-linked-to-post-election-protests-in-belarus>.

саме, проти Лукашенка та його соратників було введено нові санкції. Водночас Захід залишив білоруській владі вікно для маневру, закликаючи до всебічного діалогу з опозицією та звільнення політ'язнів⁷.

Раніше Лукашенко часто вдавався до того, що Стівен Голл назвав «адаптивним авторитаризмом»⁸ – суміші насильства з елементами політичної, економічної та культурної лібералізації, але цього разу він відреагував інакше. Замість поступового пом'якшення конфлікту він посилив тиск на опозиційних політиків, а також на тисячі людей і сотні громадських організацій, ніяк не пов'язаних із політикою.

24 лютого 2022 року стало ще одним поворотним моментом не лише для Росії, яка розв'язала повномасштабну війну проти України, а й для Білорусі, котра у різних формах була втягнута в цей збройний конфлікт. Як це сталося, і чи могла Білорусь піти іншим шляхом? У цій статті ми розглянемо історичну траєкторію та ланцюг подій, які привели Білорусь туди, де вона є.

Історичний шлях Білорусі від демократії до диктатури та співучасті в агресії Росії проти України

Як і інші республіки колишнього СРСР, Білорусь здобула незалежність на початку 1990-х років, після розпаду Радянської імперії. З одного боку, в етнічному відношенні Білорусь була більш однорідною, ніж будь-коли у своїй історії (радянський перепис 1989 року зафіксував вагому етнічну білоруську більшість – 77,9%)⁹. З іншого боку, як зазначав Славомір Сераковський, «Білорусь у 1990 році була для радянського комунізму тим самим, чим колись була Вандея для старого режиму Франції – міцною фортецею віри у старий порядок»¹⁰. На референдумі у березні 1991 року 83% білорусів проголосували проти незалежності та виявили бажання залишитися у складі Радянського Союзу. Більше того, в опитуванні, проведеному на всій території СРСР того ж року, білоруси частіше називали себе громадянами СРСР (69%)¹¹, ніж своєю республікою (24%). Ендрю Вілсон вважає, що в той час Білорусь була аналогом Австрії після 1918 року: «державо-обрубок, якій краще було б не роздиратися»¹².

⁷ Aliaksandr Kudrytski, "Belarus Raises Pressure on Opposition as EU Calls for Dialog," *Bloomberg*, August 19, 2020, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-08-19/belarus-opposition-leader-urges-eu-to-reject-lukashenko-poll-win>.

⁸ Stephen Hall, "The End of Adaptive Authoritarianism in Belarus?" *Europe-Asia Studies* 75, no. 1 (January 2023): 1-27, <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2093332>.

⁹ Andrew Wilson, *Belarus: The Last Dictatorship in Europe* (New Haven, London: Yale University Press, 2011), 121.

¹⁰ Sławomir Sierakowski, "Belarus Uprising: The Making of a Revolution," *Journal of Democracy* 31, no. 4 (October 2020): 5-16, <https://www.journalofdemocracy.org/articles/belarus-uprising-the-making-of-a-revolution/>.

¹¹ Wilson, *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*, 141.

¹² Wilson, *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*, 141.

Результати перших демократичних виборів до парламенту тодішньої Білоруської РСР наочно продемонстрували несформованість білоруської національної ідентичності та недостатню популярність демократичного руху. На виборах навесні 1990 року найвідоміший національно-демократичний рух країни – Білоруський народний фронт (БНФ) на чолі з Зеноном Позняком – отримав лише 26 місць у парламенті з 328, а кандидати, так чи інакше пов'язані з Компартією, здобули 289 місць¹³. Хоча білоруський дослідник Валерій Булгаков вважає, що до 100 обраних депутатів того парламенту належали до ширшого «Демократичного клубу»¹⁴, імовірно, ці люди просто не мали чіткої ідеологічної позиції і перебували під впливом політичних віянь свого часу. У підсумку виникла парламентська група «Комуністи за демократію», яку очолив не хто інший, як майбутній президент Білорусі Олександр Лукашенко¹⁵.

Реальна влада в країні, як і раніше, належала комуністам. Фактично республікою керував тріумвірат у складі голови парламенту Миколи Дементя, голови уряду В'ячеслава Кебіча та керівника Компартії Білорусії (Білоруської РСР) Анатолія Малафєєва. Та незважаючи на своє домінування, комуністи не завадили білоруському парламенту ухвалити Декларацію про державний суверенітет 27 липня 1990 року.

Постає цікаве питання: чому Білорусь, на відміну від сусідніх України та Росії, не заснувала посаду президента на зорі незалежності? Цю аномалію можна пояснити підтримкою тодішнім білоруським керівництвом спроби державного перевороту, спрямованого на збереження СРСР. У серпні 1991 року, в останні дні Радянського Союзу, владу намагався захопити Державний комітет з надзвичайного стану. Тогочасний керівник компартії Білорусі Малафєєв підтримав переворот¹⁶ і, за деякими повідомленнями, планував оголосити себе президентом Білоруської РСР¹⁷. На думку Вілсона, саме плани Малафєєва на деякий час дискредитували ідею заснування посади президента в Білорусі¹⁸. На відміну від України та Росії, де таку посаду було створено у 1991 році для захисту демократії, Білорусь відклала її створення з тією ж метою.

¹³ Александр Федута, Олег Богущкий, Виктор Мартинович, *Политические партии Беларуси – необходимая часть гражданского общества. Материалы семинара* (Минск: Фонд им. Фридриха Эберта, 2003), <https://library.fes.de/pdf-files/bueiros/belarus/07073.pdf>.

¹⁴ Булгакаў Валер, *Беларусь 1994–2004 гг.: разбудова дзяржавы і перасьлед нацыі* (Вільня: Беларускі калегіум, 2012), <https://kamunikat.org/belarus-1994-2004-gg-bulgakaw-valer>.

¹⁵ Захар Шыбека, *Нарыс гісторыі Беларусі, 1975–2002* (Мінск Энцыклапедыкс 2003).

¹⁶ Ольга Шестакова, Ольга Улевич, “ГКЧП сохранил власть в Москве, но сменил руководство в Минске”, *Комсомольская правда*, 19 августа 2009, <https://www.kp.ru/daily/24345/535209/>.

¹⁷ Анатолий Тарас, *История имперских отношений. Беларусь и русские, 1772–1991 гг.* (Смоленск, Россия: Посох, 2008).

¹⁸ Wilson, *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*, 150.

Невдовзі після невдалого перевороту Радянським Союзом прокотилася хвиля декларацій незалежності. Білорусь, проте, виявила обережність, не проголосивши незалежність окремим законом, а натомість надавши Декларації про державний суверенітет (1990 р.) статус конституційного закону. 19 вересня 1991 року білоруський парламент також змінив назву держави з БРСР на Республіку Білорусь. Варто відзначити, що Білорусь, на відміну від сусідніх країн, не проводила референдум про незалежність. Його відсутність могла становити небезпеку у світлі потенційних намірів Росії «відновити» СРСР.

Оскільки в Білорусі не запровадили посаду президента, номінальним главою держави вважався новий голова парламенту Станіслав Шушкевич. Шушкевич у грудні 1991 року від імені Білорусі підписав відомі Біловезькі угоди, що поклали край існуванню СРСР. Їх також підписав Прем'єр-міністр Білорусі В'ячеслав Кебіч.

Дуалізм влади та боротьба між Шушкевичем і Кебічем визначили політичний ландшафт Білорусі на наступні три роки. Колишній викладач університету Шушкевич невдовзі почав програвати у бюрократичних іграх своєму досвідченішому колезі. Білоруський політолог Віктор Чернов назвав форму правління в Білорусі у 1991-1994 роках квазіпарламентською прем'єрською республікою¹⁹.

Запровадження біло-червоно-білого прапора, який Білоруська Народна Республіка використовувала у 1918-1919 роках, та старовинного герба «Погоня» як державних символів Білорусі в 1991 році стало найпомітнішою перемогою білоруських національно-демократичних сил того часу. У наступні роки ці сили, особливо БНФ, боролися за пробудження національної самосвідомості, виступаючи за розвиток і популяризацію білоруської мови, але ці теми не знайшли відгуку виборців, яких більше хвилювали соціально-економічні проблеми країни.

Багато білорусів і політичне керівництво бачили вирішення проблем країни у відновленні економічних зв'язків і взаємному зближенні з Москвою. Слід зазначити, що інтеграція Білорусі з Росією розпочалася ще до приходу Лукашенка до влади. 1993 року зусиллями Кебіча Білорусь приєдналась до Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) – військового союзу, роком раніше створеного Росією та низкою колишніх радянських республік. Шушкевич, представники БНФ і ряду інших політичних партій безуспішно виступали проти цього кроку²⁰, наполягаючи на необхідності зберегти нейтралітет, передбачений Декларацією про державний суверенітет 1990 року.

Через внутрішньополітичні інтриги у січні 1994 року Шушкевича було відправлено у відставку. Цікаво, що це сталося через два тижні після першого і

¹⁹ Віктор Чернов, "Форма правления в посткоммунистической Беларуси: эволюция и проблема выбора оптимальной конституционной модели", 24 сентября 2004.

²⁰ Алисия Иванова, "Беларусь и ОДКБ," Памятная записка 15, *Минский диалог*, 5 апреля 2021, <https://minskdialogue.by/research/memorable-notes/belarus-i-odkb>.

поки що єдиного візиту президента США до Білорусі²¹. Після відставки Шушкевича спікером білоруського парламенту став Мечислав Гриб, якого вважали близьким до Кебіча. Це дозволило Кебічу зосередити у своїх руках чималу владу. На думку багатьох експертів, Кебіч на той момент почувався політично впевнено. Тому він підтримав ухвалення у березні 1994 року конституції Білорусі, яка ввела пост президента країни.

Перші президентські вибори у Білорусі відбулися 23 червня 1994 року. Ще за кілька місяців до виборів експерти вважали Кебіча явним фаворитом. Проте результати виявилися несподіваними. На, можливо, єдиних по-справжньому демократичних президентських виборах в історії Білорусі Лукашенко посів перше місце з 44,82% голосів, тоді як чинний прем'єр-міністр Кебіч отримав лише 14,17%. Другий тур став чистою формальністю, і в результаті Лукашенко, за офіційними даними, отримав 80,34% голосів, ставши, таким чином, першим президентом Білорусі.

Експерти називають різні причини перемоги Лукашенка. Тодішній політехнолог Лукашенка Олександр Федута говорить про таємну підтримку багатьох представників великого бізнесу²². Вілсон також відзначає можливу завуальовану підтримку Росії, особливо згадуючи про виступ Лукашенка в Державній Думі в 1994 році, який додав йому політичної ваги та популярності²³. Перемога Лукашенка, зважаючи на все, багато в чому була зумовлена втомою населення від старої, корумпованої номенклатури та одночасною відсутністю сильного попиту на національне відродження. Використовуючи популістські гасла з обіцянками повернути «все, що було доброго в СРСР», і скориставшись недостатньою політичною силою Кебіча, Лукашенко зумів прийти до влади. На думку відомого білоруського журналіста Павла Шеремета, перемога Лукашенка була відкладеною демократичною революцією і уособлювала білоруську мрію²⁴. Але навіть з цієї точки зору для багатьох білорусів «мрія» дуже скоро перетворилася на «антиутопію».

У травні 1995 року з ініціативи Лукашенка в Білорусі пройшов перший у її історії референдум. За підсумками голосування були схвалені нові державні символи, що відрізнялися від радянських лише дрібними деталями. Російській мові надали статус державної поряд з білоруською. Президент одержав право достроково розпускати парламент. На референдумі також підтримали інтеграцію Білорусі з Росією.

²¹ Daniel Williams and Ann Devroy, "Clinton Provokes Dispute in Visit to Belarus Purge Memorial," *The Washington Post*, January 16, 1994, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1994/01/16/clinton-provokes-dispute-in-visit-to-belarus-purge-memorial/906fb2c2-1238-45cb-8c0e-d9c81184be25/>.

²² Олександр Федута, *Лукашенко. Политическая биография* (Москва, Россия: Референдум, 2005), 130, 176.

²³ Wilson, *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*, 165.

²⁴ Виталий Портников, "20 лет: период распада или полураспада? Беларусь без СССР", *Радио Свободная Европа/Радио Свобода*, 23 ноября 2011, <https://www.svoboda.org/a/24398317.html>.

Незабаром ситуація з політичними та економічними свободами в країні різко погіршилася. Лукашенко, який спочатку говорив про економічні реформи, співпрацю із Заходом і навіть намагався знизити залежність від російських енергоресурсів²⁵, заявив про намір посилити особисту владу, зміцнити союз із Росією, згорнути реформи та повернутися до планової економіки.

Восени 1996 року Лукашенко ініціював ще один референдум, за підсумками якого до конституції Білорусі було внесено зміни, які значно посилили президентську владу. Голосуванню передувало нове протистояння не лише з парламентом, а й із Конституційним судом Білорусі, який визнав дії президента незаконними. У листопаді 1996 року парламент і Конституційний суд розглядали можливість притягнення Лукашенка до відповідальності. Але, насамперед завдяки посередницьким зусиллям Росії²⁶, йому вдалося відбити цю загрозу. За підсумками референдуму чинний білоруський парламент було розпущено. З пропрезидентських депутатів сформували новий двопалатний парламент – Національні збори, що склалися з Ради Республіки та Палати представників. Лукашенко також отримав контроль над Конституційним судом країни та практично необмежену владу.

Росія привітала Лукашенка з успіхом, тоді як низка західних держав і міжнародних організацій, у тому числі ОБСЄ, Рада Європи та Євросоюз, офіційно не визнали результати референдуму і оголосили їх незаконними через серйозні процедурні порушення. Деякі політики та аналітики вважають події листопада 1996 року в Білорусі державним переворотом²⁷.

Що стосується інтеграції з Росією, Лукашенко не був піонером. Після недовгих спроб флірту із Заходом²⁸ він пішов шляхом, наміченим його безпосереднім попередником Кебічем. 6 січня 1995 року було підписано угоду про Митний союз із Росією. 21 лютого 1995 року укладено Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво²⁹, що дозволив Росії зберігати військову присутність у Білорусі щонайменше до 2010 року³⁰.

Цікаво відзначити, що на певному етапі Лукашенко був рушійною силою інтеграції з Росією, а гальмувала процес саме російська сторона. 2 квітня 1996 року Лукашенко й тодішній президент Росії Борис Єльцин підписали

²⁵ Wilson, *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*, 169.

²⁶ Tatiana Snitko, "Russian PM to Meet Belarus President," *United Press International*, November 21, 1996, <https://www.upi.com/Archives/1996/11/21/Russian-PM-to-meet-Belarus-president/4585848552400/>.

²⁷ Fabian Burkhardt, "The Standoff over Constitutional Reform in Belarus Leaves the EU and Russia on Opposite Sides of the Barricades," *Russian Analytical Digest* 257 (October 23, 2020): 5-7, <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000446834>.

²⁸ David R. Marples, *Belarus: A Denationalized Nation* (Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1999), 111.

²⁹ Содружество независимых государств, "Соглашения между правительствами государств – участников СНГ", <https://e-cis.info/cooperation/3748/86880/>.

³⁰ Wilson, *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*, 172.

підписали договір про Співтовариство Білорусі та Росії. Він передбачав утворення Парламентської асамблеї, в якій Мінськ та Москва повинні були мати однакове представництво³¹. У 1996-1997 рр. було підготовлено угоду про перетворення Співтовариства на Союз і створення де-факто єдиної держави. За пропозицією Лукашенка, союзна угода могла б включати дуже широкі інтеграційні положення. Так, передбачалося формування Вищої ради Союзу за участю президентів Білорусі та Росії і спільного парламенту з рівним представництвом депутатів від Білорусі та Росії. І це незважаючи на те, що населення Росії на той момент становило 148 млн., а Білорусі – 9,5 млн.³² Положення запропонованої угоди давали Лукашенку великі шанси стати фактичним правителем спільної держави Росії та Білорусії. Крім того, на той час він користувався популярністю російських ЗМІ та підтримкою деяких російських політичних груп на місцях.

За спогадами дочки Бориса Єльцина Тетяни Юмашевої, підписання союзного договору у бажаній Лукашенку формі було зупинено лише в останній момент у березні 1997 року зусиллями першого віце-прем'єра Росії на той час Анатолія Чубайса. Чубайс переконав Єльцина змінити умови угоди³³. У підсумку, 2 квітня 1997 року Договір про створення Союзу Росії та Білорусії все ж таки був підписаний, але не в тій формі, в якій хотів Мінськ. Розбіжності між Лукашенком та Єльциним на деякий час призвели до погіршення відносин між Білоруссю та Росією.

Та невдовзі інтеграційні процеси між Мінськом і Москвою відновились. 25 грудня 1998 року Лукашенко і Єльцин підписали Декларацію про подальше єднання держав, що передбачала створення Союзної держави та запровадження єдиної валюти з централізованим центром емісії. Потім, 8 грудня 1999 року, нарешті підписали повноцінний Договір про створення Союзної держави. Ця угода тягнула створення кількох наднаціональних органів, проведення скоординованої зовнішньої та оборонної політики, запровадження єдиної валюти та інші заходи, націлені на тіснішу інтеграцію.

Експерти називають різні причини намагань Лукашенка інтегруватися з Москвою. До них належать його бажання самому очолити союзню державу, переваги економічного співробітництва з Росією та очікувана підтримка такого політичного курсу білоруським населенням. Так чи інакше, незалежно від мотивів, правові документи про створення спільної білорусько-російської (точніше, російсько-білоруської) держави були підписані, заклавши бомбу уповільненої дії під незалежність Білорусі.

³¹ Audrius Žylis, "Towards a Union State of Russia and Belarus," *Lithuanian Foreign Policy Review*, no. 15-16 (2005): 148-169.

³² Денис Стаджи, "Усы на троне. Как Лукашенко пытался стать президентом России", *DSNews.ua*, July 3, 2018, <https://www.dsnews.ua/society/usy-na-trone-kak-aleksandr-lukashenko-pytalsya-stat-prezidentom-03072018220000>.

³³ Блог Татьяны Юмашевой, <https://t-yumasheva.livejournal.com/>.

Кінець XX – початок XXI століть ознаменувалися остаточним встановленням авторитарного режиму у Білорусі. У цей час зникла низка відомих білоруських опозиційних політиків. Багато білоруських і зарубіжних експертів покладали відповідальність за ці зникнення на білоруську владу. У 2001-2002 роках, після публікацій у пресі про причетність влади до цих зникнень³⁴, у деяких білоруських містах відбулись акції протесту. Однак ці протести не були масовими і не привели до помітних результатів.

У вересні 2001 року, за офіційними даними, Лукашенко вдруге переміг на президентських виборах, набравши 75,65% голосів. Проте США і Європейський Союз не визнали їхніх результатів. Після виборів відбулися невеликі протести. Восени 2004 року Лукашенко ініціював і провів третій в історії Білорусі референдум, який надав йому можливість брати участь у президентських виборах необмежену кількість разів. Згодом Лукашенко, за офіційними даними, також впевнено переміг на третій і четвертих президентських виборах у 2006 (82,97% голосів) та 2010 (79,65%) роках. Їхні результати знову не були визнані Заходом. На цей раз вибори супроводжувалися значними громадянськими протестами.

Протистояння після виборів 2010 року було особливо напруженим. 19 грудня того року від 30 000 до 60 000 осіб зібралися у центрі Мінська, щоб висловити незгоду з офіційними результатами виборів. Поліція та внутрішні війська жорстко розігнали акцію протесту. У ході репресій звинувачення висунули більше ніж 630 особам, зокрема, багатьом опозиційним політикам та журналістам. Ці події увійшли до історії Білорусі як «Площа 2010», або просто «Площа»³⁵. Білоруські вибори 2010 року і силовий розгін протестів, що послідував за ними, символізували поразку опозиції і зміцнення диктатури в країні. Однак, як показали події 2020 року, ніколи не варто недооцінювати стійкість громадянського суспільства.

Між тим, відносини Білорусі та Росії, з їхніми злетами та падіннями, нагадували американські гірки. На початку 2000-х років Лукашенко зрозумів, що після приходу Путіна до влади в Москві його шанси очолити союзну державу Білорусії та Росії дорівнюють нулю. Усвідомивши це, він почав свідомо гальмувати процеси інтеграції, вбачаючи тепер у них загрозу білоруському суверенітету та, відповідно, своїй владі.

Це вже не влаштовувало Путіна, який зосередився на відтворенні Російської/Радянської Імперії. Проблемаю залишалося небажання Лукашенка йти далі шляхом інтеграції, у поєднанні з такими економічними питаннями, як ціна російської нафти та газу для Білорусі. На той час білорусько-російські

³⁴ Ася Третюк, “Командир СОБРа Павлюченко снова при деле”, *БелГазета*, 30 июля 2001, http://www.belgazeta.by/ru/2001_07_30/sobytiya_otsenki/2847.

³⁵ Andrei O. Sannikov, *My Story: Belarusian Amerikanka or Elections under Dictatorship* (Minneapolis, MN: East View Press, 2016).

відносини характеризувалися так званими газовими, нафтовими і навіть молочними³⁶ та м'ясними³⁷ «війнами». У 2010-2011 роках на популярному російському телеканалі НТВ було показано серію фільмів під назвою «Хрещений Батька». На думку багатьох експертів, ці фільми були зняті і транслювалися на замовлення Кремля³⁸, виставляючи Лукашенка в українському негативному світлі³⁹. Це могла бути спроба тиску на Лукашенка, щоб примусити його до подальшої інтеграції з Росією, особливо з огляду на те, що його відносини із Заходом продовжували погіршуватися.

Відносини Лукашенка із Заходом протягом усього цього періоду залишалися на досить низькому рівні. Лише під час ескалації відносин з Росією білоруський президент риторично натякав на можливість відновлення зв'язків з ЄС і США, намагаючись продемонструвати Москві, що його зовнішня політика все ще має певний простір для маневру. До 2014 року Лукашенко не мав щирого наміру серйозно покращувати відносини Білорусі з Заходом, вважаючи, що це вимагатиме надто великої лібералізації країни, у якій він бачив загрозу своїй особистій владі.

Ситуація суттєво змінилась у 2014 році, після того, як Росія захопила Крим та розпочала війну чужими руками на сході України. Влітку того року Лукашенко ініціював символічне зрушення у бік білорусизації (просування білоруської мови, культури та народних традицій), виголосивши промову білоруською мовою в День незалежності Білорусі⁴⁰. Багато експертів, зокрема зі створеного Лукашенком Білоруського інституту стратегічних досліджень, побачили в цій політиці відповідь Білорусі на російську агресію в Україні. Вони прямо казали, що білоруські інтереси не тотожні російським⁴¹.

У 2014-2015 роках Лукашенко зміцнив свої позиції та зв'язки із Заходом, прийнявши на своїй території переговори про припинення війни на сході України. Ці переговори призвели до підписання так званих Мінських угод. У лютому 2015 року президент Франції Еммануель Макрон і канцлер Німеччини Ангела Меркель прибули до Мінська для участі в мирних переговорах

³⁶ Ellen Barry, "'Milk War' Strains Russia-Belarus Ties," *New York Times*, June 14, 2009, <https://www.nytimes.com/2009/06/15/world/europe/15belarus.html>.

³⁷ "Russia to Toughen Rules on Meat Transit from Belarus," *Reuters*, November 24, 2014, <https://www.reuters.com/article/uk-russia-meat-idUKKCN0J818A20141124>.

³⁸ Ольга Демидова, "Минск обвинил Москву в информационной войне против Лукашенко", *Deutsche Welle*, 5 июля 2010, <https://tinyurl.com/4wnvke9k>; Pilar Bonet, "El Kremlin Humilla al Presidente de Bielorrusia," *El País*.

³⁹ "Крестный Батька 1996-2011, все серии канала НТВ Россия", <https://www.youtube.com/watch?v=KDeQj8SGB40>.

⁴⁰ "Belarus Leader Switches to State Language from Russian," *BBC*, July 10, 2014, <https://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-28246782>.

⁴¹ Пётр Рудковский, "Мягкая белорусизация. Идеология белорусского государства в период российско-украинского конфликта", *Ośrodek Studiów Wschodnich (OSW) im. Marka Karpia*, Аналитический комментарий OSW №253, 3 ноября 2017, <https://belinstitute.com/be/article/myagkaya-belorusizaciya-ideologiya-belorusskogo-gosudarstva-v-period-rossiysko-ukrainskogo>.

по Україні. Враховуючи усталений імідж Лукашенка як останнього диктатора Європи, такий розвиток подій важко було уявити лише роком раніше.

На відміну від попередніх виборів, президентські вибори 2015 року пройшли відносно спокійно, без масових мітингів опозиції. Як і очікувалося, Лукашенко зберіг владу, заявивши про впевнену перемогу з 83,47% голосів. Хоча ОБСЄ знову заявила про недемократичність виборчого процесу⁴², різких заяв США чи ЄС за підсумками виборів не було. Більше того, невдовзі після виборів деякі санкції США⁴³ і Європи проти Білорусі були зняті у відповідь на звільнення владою кількох політичних в'язнів.

У цей період Білорусь почала позиціонувати себе як нейтральна країна та «осередок безпеки у Європі». Міністр закордонних справ Білорусі Володимир Макей їздив до європейських столиць і приймав колег із ЄС у Мінську. Країну відвідали й американські високопосадовці. У серпні 2019 року радник президента США з національної безпеки Джон Болтон зустрівся з Лукашенком у Мінську. Тоді США та Білорусь планували відновити дипломатичну присутність на рівні послів, перервану у 2008 році. У грудні 2020 року Сенат затвердив Джулі Фішер першим послом США в Білорусі з 2008 року⁴⁴.

Після 2014 року риторика білоруської влади щодо Заходу стала набагато приязнішою, з'явилися ідеологічні зміни. У березні 2018 року влада дозволила масовий мітинг з давно забороненими біло-червоно-білими прапорами з нагоди сторіччя з дня створення Білоруської Народної Республіки⁴⁵. У листопаді 2019 року віце-прем'єр-міністр Білорусі Ігор Петришенко взяв участь у церемонії перепоховання останків Кастуса Калиновського, національного героя Білорусі та одного з керівників антиросійського повстання 1863 року, що пройшла у Вільнюсі⁴⁶.

На жаль, усі сподівання на подальшу демократизацію та альтернативний шлях розвитку Білорусі, відмінний від інтеграції з Росією, розбилися через драматичні події наступного року.

⁴² Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), "Republic of Belarus Presidential Election, 11 October 2015," OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report (Warsaw, January 28, 2016), <https://www.osce.org/odihr/elections/belarus/218981>.

⁴³ Artyom Shraibman, "Official Visit Symbolizes New U.S. Attitude to Belarus," Commentary, Carnegie Endowment for International Peace, September 3, 2019, <https://carnegie.moscow/commentary/79765>.

⁴⁴ U.S. Department of State, Bureau of European And Eurasian Affairs, "U.S. Relations with Belarus: Bilateral Relations Fact Sheet," August 30, 2021, www.state.gov/u-s-relations-with-belarus/.

⁴⁵ Valérie Gauriat, "Belarus: Stifled Freedoms and Glimmers of Hope," *Euronews*, April 6, 2018, www.euronews.com/my-europe/2018/04/06/belarus-stifled-freedoms-and-glimmers-of-hope.

⁴⁶ "Belarus' Vice Premier: Kastus Kalinovsky's Figure Should Unite Nations," *Belarus State Telegraph Agency (BELTA)*, November 22, 2019, <https://eng.belta.by/society/view/belarus-vice-premier-kastus-kalinovskys-figure-should-unite-nations-126138-2019>.

У 2019 році відбулося чергове загострення відносин Мінська й Москви. Лукашенка вкрай розлютила діяльність посла РФ у Білорусі Михайла Бабича, який, схоже, намагався налагодити прямі контакти між керівництвом білоруських регіонів, великих підприємств і Кремлем. Бабича різко критикувало Міністерство закордонних справ Білорусі⁴⁷, і зрештою він мусив залишити Мінськ, пробувши в країні трохи більше півроку.

Президентські вибори у Білорусі, заплановані на 2020 рік на тлі пандемії Covid-19, яку Лукашенко назвав «психозом», спочатку передбачали інтригу. По-перше, точна дата виборів була невідома, і ходили чутки, що їх можуть відкласти через коронавірус. По-друге, про намір балотуватися заявили кілька сильних кандидатів, які не належали до істеблішменту, зокрема, популярний блогер Сергій Тихановський, банкір Віктор Бабаріко та колишній дипломат Валерій Цепкало.

Цікаво, що всі три кандидати були пов'язані з Росією. Тихановський, порушуючи закони України, відвідав тимчасово окупований Крим у 2017 році⁴⁸. Бабаріко понад 20 років очолював правління Білгаспромбанку, дочірньої компанії російської державної енергетичної корпорації "Газпром"⁴⁹. Цепкало організував поїздку Лукашенка до Москви, коли той був кандидатом у президенти Білорусі в 1994 році⁵⁰.

Перші ознаки бурі для Лукашенка з'явилися ще навесні. Тихановський швидко здобув популярність і проводив масові мітинги, на яких звинувачував Лукашенка у різних гріхах і навіть називав його тарганом⁵¹. Така десакралізація влади явно несла загрозу для режиму Лукашенка. Крім того, почала набирати популярності низка телеграм-каналів, які різко критикували Лукашенка і ситуацію в країні. Деякі з цих каналів, серед яких найбільш відомий NEXTA, були орієнтовані на Захід, інші були проросійськими. Дослідницька лабораторія американського аналітичного центру «Атлантична

⁴⁷ Министерство иностранных дел Республики Беларусь, "Ответ начальника управления информации и цифровой дипломатии МИД Беларуси А.Глаза на вопрос «РИА Новости»", 15 марта 2019, https://mfa.gov.by/print/press/news_mfa/f117ca7096d06f8.html.

⁴⁸ "Informnapalm: В 2017 году Тихановский посещал аннексированный Крым", *Наша Ніва*, 24 июля 2020, <https://nashaniva.com/?c=ar&i=255893&lang=ru>.

⁴⁹ Mary Ilyushina, "Belarus Strongman Faces Mass Protests after Jailing of His Main Rivals," *CNN*, June 21, 2020, <https://edition.cnn.com/2020/06/21/europe/belarus-protests-intl/index.html>.

⁵⁰ Михаил Брошин, "«Хитрый человек», бывший посол в США, создатель ПБТ... Кто такой Валерий Цепкало", *UDF.BY*, 9 мая 2020, <https://ex-press.by/rubrics/politika/2020/05/09/xitryj-chelovek-byvshij-posol-v-ssha-sozdatel-pvt-kto-takoj-valerij-czepkalo>.

⁵¹ Andrei Makhovsky, "Stop the Cockroach': Protests Rattle Belarus President Lukashenko before Election," *Reuters*, June 2, 2020, <https://www.reuters.com/article/idUSKBN23923P/>.

рада» DFRLab виявила вісім популярних проросійських телеграм-каналів, які розповсюджували дезінформацію на тлі виборів⁵².

Лукашенко вирішив проблему Тихановського та іншого популярного кандидата, банкіра Віктора Бабаріко, своїми перевіреними методами. Обох заарештували і відмовили в їхній реєстрації як кандидатів на виборах. Тихановського звинуватили в нападі на співробітників поліції, а Бабаріка – у хабарництві та ухилянні від сплати податків. Валерію Цепкалу вдалося уникнути арешту, але йому теж відмовили у реєстрації та змусили залишити Білорусь.

Лукашенко, схоже, вважав виборче поле розчищеним, але зненацька замість чоловіка вирішила балотуватись у президенти Світлана Тихановська. Спочатку Лукашенко не бачив у Тихановській серйозної загрози, публічно кепкуючи з неї, як із «дівчинки»⁵³ й «домогосподарки»⁵⁴. Попри його зневажливе ставлення, Тихановську зареєстрували кандидатом на виборах. Можливо, невдовзі Лукашенко пошкодував про це рішення. Передвиборні мітинги Тихановської збирали десятки тисяч прихильників, а опитування, проведені незалежними інтернет-ЗМІ, показували, що вона переможе з великим відривом.

Перед виборами, призначеними на 9 серпня 2020 року, ситуація в країні загострилась до максимуму. Лукашенко підозрював усіх, включно з Росією, у бажанні відібрати у нього владу. Напруженість посилив інцидент, що набув розголосу, із затриманням членів російської ПВК «Вагнер» під Мінськом⁵⁵. Спочатку Лукашенко припустив, що їх відрядили до Білорусі, щоб скинути його.

Після оголошення попередніх офіційних результатів, згідно з якими Лукашенко переміг із 80% голосів, у багатьох містах Білорусі спалахнули масові протести. У перші дні протестів були затримані тисячі людей. ЗМІ та правозахисні групи повідомляли про масові побиття та катування протестувальників⁵⁶. Протистояння на вулицях білоруських міст тривало кілька місяців, але протестний рух не мав результату. Десятки тисяч людей, включаючи багатьох лідерів опозиції, були кинуті за ґрати, багато скалічено або навіть

⁵² “Anonymous pro-Russian Telegram Channels Target Protests in Belarus,” *Medium.com*, February 25, 2020, <https://medium.com/dfrlab/anonymous-pro-russian-telegram-channels-target-protests-in-belarus-16ac3d0a1a12>.

⁵³ “Лукашенко назвал Тихановскую и её соратниц несчастными девчонками”, *Reform.by*, accessed August 15, 2023, <https://reform.by/152790-lukashenko-nazval-tihanovskuju-i-ee-soratnic-neschastnymi-devchonkami>.

⁵⁴ “«Домохозяйка забыла, что я ее спас». Лукашенко заявил, что Тихановская сама попросила силовиков вывезти ее в Литву”, *Currenttime.tv*, 9 октября 2020, <https://www.currenttime.tv/a/lukashenko-tikhanovskaya/30884592.html>.

⁵⁵ “Belarus Accuses ‘Russian Mercenaries’ of Election Plot,” *BBC*, July 31, 2020, <https://www.bbc.com/news/world-europe-53592854>.

⁵⁶ “Belarus: Systematic Beatings, Torture of Protesters. OSCE, UN Human Rights Council Inquiries Needed,” *Human Rights Watch*, September 15, 2020, www.hrw.org/news/2020/09/15/belarus-systematic-beatings-torture-protesters.

убито. Тихановська була змушена залишити Білорусь і виїхати до сусідньої Литви⁵⁷. У найскладніші моменти протистояння Лукашенко не раз натякав, що може звернутися по допомогу до Росії.

США, ЄС, багато західних країн і сусідня Україна не визнали результатів виборів і засудили насильство білоруської влади. США та ЄС запровадили нові санкції проти Лукашенка та його оточення, в одну мить зруйнувавши відносини, що їх будували попередні шість років. Навіть після цього в Лукашенка залишався простір для маневру. Він міг би поступово послабити тиск на громадянське суспільство, звільнити деяких політ'язнів і розпочати діалог з опозицією за посередництва ЄС чи ОБСЄ, але, мабуть, побоюючись відновлення масштабних протестів у 2021 році, він продовжив закручувати гайки.

Особливого резонансу набув інцидент у травні 2021 року з примусом до посадки в Мінську літака авіакомпанії Ryanair. На його борту перебував один з адміністраторів телеграм-каналу НЕХТА Роман Протасевич. Інцидент, який багато хто розцінив як угон літака⁵⁸ і піратство⁵⁹ білоруської влади, призвів до припинення авіасполучення Білорусі з ЄС та сусідньою Україною. У відповідь на погіршення ситуації з громадянськими правами було запроваджено персональні та галузеві санкції проти білоруської економіки⁶⁰.

Маючи обмежений простір для маневру і серйозні економічні проблеми, Лукашенко все більше схилявся до Росії. Це зробило економіку країни ще більш залежною від російської допомоги і дозволило Москві розширити свою присутність, зокрема військову, у Білорусі. Але зрештою цей шлях привів Білорусь до підтримки Росії, яка в лютому 2022 року розв'язала повномасштабну агресію проти України.

Висновки

У 1991 році Білорусь здобула незалежність, маючи населення зі слабкою національною самосвідомістю. У 1990-1994 роках ця свідомість потроху зростала, але через переважаючу «радянської» ідентичності країна поступово скотилася до авторитаризму та тіснішої інтеграції з Росією. Майже 30-річне

⁵⁷ Mary Ilyushina, Tara John, "Belarus Opposition Candidate Flees to Lithuania amid Crackdown on Election Protests," *CNN*, August 11, 2020, <https://edition.cnn.com/2020/08/11/europe/belarus-opposition-leader-flees-intl/index.html>.

⁵⁸ Andrew Roth, "Belarus Accused of 'Hijacking' Ryanair Flight Diverted to Arrest Blogger," *The Guardian*, May 23, 2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/may/23/belarus-diverts-ryanair-plane-to-arrest-blogger-says-opposition>.

⁵⁹ U.S. Department of Justice, Office of Public Affairs, "Belarusian Government Officials Charged with Aircraft Piracy for Diverting Ryanair Flight 4978 to Arrest Dissident Journalist in May 2021," January 20, 2022, <https://www.justice.gov/opa/pr/belarusi-an-government-officials-charged-aircraft-piracy-diverting-ryanair-flight-4978-arrest>.

⁶⁰ U.S. Department of the Treasury, Office of Foreign Assets Control, "Belarus Sanctions," <https://ofac.treasury.gov/sanctions-programs-and-country-information/belarus-sanctions>.

правління Олександра Лукашенка закріпило цю тенденцію, що призвело до суперечливих наслідків.

Білорусь наслідувала найгірші практики радянської епохи, з відсутністю реальної конкуренції на виборах, зневагою до прав і свобод людини, а також падінням ролі білоруської мови та культури. Лукашенко мав намір зберегти свою владу в Білорусі, а не ставати ще одним регіональним губернатором під владою Москви. Період 2014-2020 років відіграв важливу роль у формуванні національної свідомості білорусів. Побояючись можливої анексії Москвою, Лукашенко тоді проводив політику м'якої білорусизації.

Масові протести у серпні 2020 року, імовірно, частково були спровоковані Москвою, що створило безпрограшну ситуацію для Росії. Розуміючи, що Лукашенко так просто не відмовиться від влади, Росія могла отримати зиск незалежно від результату. Придушивши протести, Лукашенко ризикував втратити альтернативний шлях розвитку країни, розірвати зв'язки із Заходом та обмежити простір для маневру. Захід, який мусив жорстко реагувати на явні фальсифікації на виборах та надмірне насильство, не залишив Лукашенку особливого вибору. Більше того, навіть якби опозиція перехопила ініціативу, Росія могла втрутитися, на прохання Лукашенка чи в односторонньому порядку, під приводом «відновлення конституційного ладу».

Історія відносин Лукашенка з Путіним дозволяє припустити існування політичного контракту, спрямованого на утримання Білорусі в орбіті Росії. При цьому обидві сторони періодично порушували чи намагалися порушити цей контракт. Лукашенко міг вважати порушенням контракту російську інформаційну кампанію проти нього, спровоковані Москвою торгові суперечки, спроби посла Бабича напряму контролювати Білорусь і участь кандидатів, яких підтримує Кремль, у білоруських виборах. І навпаки, з погляду Росії, умовам контракту могли суперечити спроби Лукашенка налагодити відносини із Заходом та просувати білоруську ідентичність (м'яка білорусизація) у 2014-2020 роках.

Події 2020 року і наступна російська агресія в Україні, безперечно, змінили умови контракту між Мінськом та Москвою (Лукашенком і Путіним). Характер цього переглянутого контракту розглянуто у третьому розділі цієї статті.

Майже 30-річне правління Лукашенка привело Білорусь до неймовірно складної політичної, економічної та військової ситуації. Дозволивши суттєву присутність російських військ та озброєну агресію з території Білорусі, Лукашенко поставив під загрозу не лише своє майбутнє, а й незалежність усієї країни. Однак, як зазначила Жизель Боссе, частина відповідальності за ситуацію в Білорусі лежить на Заході, який у відносинах із цією країною часто діяв у відповідь, а не на випередження⁶¹.

⁶¹ Giselle Bosse, "Authoritarian Consolidation in Belarus: What Role for the EU?" *European View* 20, no. 2 (2021): 201-210, <https://doi.org/10.1177/17816858211061839>.

Війна Росії з Україною може йти ще довго чи раптово припинитися через різні чинники, такі, як успішний наступ однієї зі сторін або падіння російського керівництва після смерті правителя та/або військової поразки.

Без явного успіху якоїсь сторони продовження війни може призвести до подальшої ерозії суверенітету Білорусі, оскільки країна дедалі більше опиняється під владою Кремля. Згодом Лукашенко може бути змушений піти на нові поступки Москві, відмовившись від деяких атрибутів своєї влади та допустивши більшу присутність кремлівських агентів у коридорах влади Мінська в обмін на економічну, політичну та військову підтримку Росії.

В осяжному майбутньому ця траєкторія може завершитися повним поглинанням Білорусі Росією, що призведе до втрати її формальної незалежності. Мінськ може стати втішним призом для Кремля у разі несприятливого розвитку подій в Україні, або легкою здобиччю після можливої перемоги Росії в Україні.

На жаль, багато сценаріїв дають мало надії на втручання Заходу заради порятунку Білорусі. Оскільки російські війська розташовані на білоруській території, Москва може використовувати їх не лише проти України, а й для захоплення Мінська та анексії країни. Такий крок збільшить кордон Росії з НАТО, створивши серйозну загрозу для Європи та всього світу, і може призвести до нової, ще більш масштабної війни.

Проте існують сценарії та потенційні переломні моменти, за яких зміна керівництва в Білорусі, її демократизація та віддалення від Москви стають реальними. Усі ці сценарії виходять із різних результатів, вигідних для України, та відновлення її міжнародно визнаних кордонів 1991 року. Таким чином, щоб захистити Білорусь від російського впливу, необхідно вжити всіх можливих заходів для перемоги України. Захід має відкинути будь-які компромісні рішення конфлікту, оскільки це стане сигналом слабкості для Кремля і може підштовхнути Росію спробувати компенсувати свої втрати в Україні за рахунок суверенітету Білорусі.

Чарівних рецептів негайного виведення Білорусі зі сфери впливу Росії немає, і ми не намагаємося пропонувати такі рецепти у цій статті. Але можна виділити кілька важливих кроків, які були б корисні у цьому плані.

Забезпечення військової чи дипломатичної перемоги України у нинішній війні має критичне значення для збереження білоруської державності. Більше того, щоб забезпечити збереження білоруської державності та допомогти її демократизації, така перемога має призвести до демонтажу чи серйозного послаблення путінського режиму.

Одночасно з наданням військової допомоги Україні необхідно терміново розробити та реалізувати комплексну стратегію для Білорусі. Ця стратегія має бути зосереджена на зміцненні взаємодії з білоруською опозицією, з узгодженими зусиллями для об'єднання її політичної та військової фракцій. Об'єднана опозиція матиме більше можливостей взяти владу у слушний момент. Крім того, необхідно суттєво активізувати інформаційну роботу в цьому напрямі за рахунок посилення підтримки незалежних білоруських

ЗМІ. Можливо, є сенс створити аналог «Голосу Америки», адаптований до білоруської аудиторії.

Захід також має бути готовим діяти рішуче, коли російський уряд ослабне і вже не зможе підтримувати свого білоруського спільника. Тоді з'явиться реальна можливість того, що білоруський народ, більшість якого прагне демократії та свободи, зможе перемогти.

Застереження

Представлені тут погляди належать виключно автору і не відображають офіційну позицію Консорціуму військових академій та інститутів вивчення проблем безпеки програми «Партнерство заради миру», організацій-учасниць чи видавців Консорціуму.

Подяка

Connections: The Quarterly Journal, Vol. 22, 2023, видано за підтримки уряду США.

Про автора

Павло Троян, працюючи у політичному департаменті Міністерства закордонних справ України у 2014-2017 роках, активно використовував свої знання та досвід у дипломатії. Потім він вдосконалював навички та знання, будучи з 20 січня по 24 лютого 2023 року стипендіатом Центру Джорджа Ма-ршалла, де він вивчав світову безпеку і міжнародні відносини.

Електронна пошта: pavlo.troian@gmail.com